

УДК: 19.01

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-234-238

Хасан Могол

PhD, доц.

«Жибек Жолу» фондунун башкаруучуларынын төрагасы

Хасан Могол

PhD, доц.

председатель правления Фонда «Шелковый путь»

Hasan Mogol

Professor

Silk Road Foundation Chairman of the Board

Hasan Moğol

Profesör

«İpek Yolu Vakfı» Yönetim Kurulu Başkanı

ИШЕНАЛЫ АРАБАЕВДИН КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТҮПТӨЛҮШҮНДӨГҮ ОРДУ

МЕСТО ИШЕНАЛИ АРАБАЕВА В СТАНОВЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВА

THE PLACE OF ISHENALY ARABAEV IN THE ESTABLISHMENT OF THE KYRGYZ STATE

KIRGIZ DEVLETİNİN KURULUŞUNDA İŞHENALİ ARABAEV'İN YERİ

Аннотация: И. Арабаев кыргыз-түрк элинин эркиндик жана эгемендиги үчүн күрөшкөн жана эгемендүү Кыргыз Республикасынын түптөлүшүнө салымын кошкон агартуучу-илимпоз инсандардын бири болгон.

Кыргыз алфавитин түзүп, билим берүү жана агартуу иштери кыргыз тилинде жүргүзүлүшү үчүн абдан көп аракет жасаган.

Бир гана кыргыз калкы үчүн эмес, казак калкы жана Түркстан үчүн тилдин өнүгүшү жана агартуу жаатында чоң иштерди жасаган.

Ал өмүрүн кыргыз элине, жерине, тилине жана билимине арнап, ушул жолдо душмандарынын колунан шейит кеткен.

Негизги сөздөр: Эшенаалы Арабаев, кыргыз, эгемендик, алиппе, түрк тили, сүргүн, тукум курут, совет.

Аннотация: И. Арабаев был одним из интеллигентов-просветителей, боровшихся за свободу и независимость кыргызско-турецкого народа, внесших свой вклад в создание независимой Кыргызской Республики.

Он создал кыргызский алфавит и приложил большие усилия для ведения образования и просвещения на кыргызском языке.

Он проделал огромную работу в области развития языков и образования не только для кыргызского народа, но и для казахского и туркестанского народов.

Он посвятил свою жизнь кыргызскому народу, земле, языку и знаниям и принял мученическую смерть от рук своих врагов.

Ключевые слова: Эшеналы Арабаев, кыргыз, независимость, алфавит, турецкий язык, изгнание, вымирание, советский.

Annotation: I. Arabayev was one of the intellectuals and scientists who fought for the freedom and independence of the Kyrgyz-Turkish people and contributed to the foundation of the independent Kyrgyz Republic.

He created the Kyrgyz alphabet and made great efforts to conduct education and enlightenment in the Kyrgyz language.

He did great work in the field of language development and education not only for the Kyrgyz people, but also for the Kazakh people and Turkestan.

He dedicated his life to the Kyrgyz people, land, language and knowledge, and was martyred at the hands of his enemies.

Keywords: Eshenaaly Arabayev, Kyrgyz, independence, alphabet, Turkish language, exile, extinction, Soviet.

Özet: I. Arabaev, Kırgız Türk halkının hürriyet ve istiklâl mücadelesinde ve bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nin doğuşunda yer almış en önemli isimlerden biridir.

Kırgız Türkçesi'nin alfabesinden, eğitimin Kırgız Türkçesi'yle yapılması ve eğitimin yaygınlaştırılması yönünde büyük çalışmalar yapmıştır.

Kırgız, Kazak ve Türkistan üzerinde Türk dili ve eğitimi üzerinde büyük çalışmalar yapmıştır.

Hayatını, Kırgız Türk varlığına, diline, eğitimine ve varlığına vakfetmiş ve bu yolda Kırgız Türklüğünün düşmanlarınca şehîd edilmiştir.

Anahtar kelimeler: I.Arahaev, Kırgız, Alfabe, Türk dili, hürriyet, istiklâl. Sovyet, soykırım, sürgün.

GİRİŞ

Sovyet yönetimi tarafından yok edilmek gayesiyle soykırıma tâbî tutulan, sürgünlerle ve katliâmlarla yok edilmek için her türlü zulme uğrayan Kırgız Türk halkı, İşanâlı Arabayev gibi ilim, fikir, dava adamı kahramanları ile ayağa kalkmıştır.

1. Arbaev'den Kırgız Devletine

İşanâlı Arabayev'in doğumunun (1882) 140'ıncı, I. Arabaev Kırgız Devlet Üniversitesi'nin kuruluşunun 70'inci yıl dönümü kutlu olsun...

Saygıdeğer Başkan, Rektörüm, ilim adamları, hocalarım!..

Kırgızistan'ın, Kırgız Türk halkının, Kırgız ilim dünyasının gelişmesi için çalışan fedâkâr dostlar, hepinizi saygıyla selâmlıyorum...

İşanâlı Arabayev'in doğumunun 140. yılında ve İşanâlı Arabaev Kırgız Devlet Üniversitesi'nin 70. yılında ve bundan sonra da Kırgız Türk halkının millî ve manevî değerlerinin, devlet ve millet varlığının dünya durdukça başı dik, hür ve istiklâl-i tâm olabilmesi için evvelinde olduğu gibi bundan sonra da çalışmaya devam edilecektir.

Yapılan ilmî araştırmalar göstermektedir ki; İşenâlı Arabayev, aldığı eğitimleri ve millî-manevî hassasiyetleri, yaşadıkları, Kırgız Türk halkının uğradığı topyekûn işkence(1) ve zulûmler(2), esaret, hürriyet ve istiklâle olan hasret ile şekillenen fikir dünyası, diğer fikir adamlarıyla(3) birlikte(4) hür ve bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nin doğuşunda etkili olmuştur.

2. Arabaev'in Fikrî Yapısının Oluşması

İşenâlı Arabayev'in yetiştiği ve fikrî olgunluğa eriştiği dönemde, Türk dünyasının diğer bir tarafında da Gaspıralı İsmail Bey aynı ideallerle çırpınmakta ve fikir dünyaları da paralellik göstermekteydi. Bağımsız devlet, hürriyet ve istiklâle susamış dava adamlarıydılar.

1882 yılında Isıkgöl havzasının Koçkor bölgesinin "Kün-Batış" köyünde dünyaya gelen İşanâlı Arabayev, 1899-1903 arasında aldığı eğitimin ardından, çok genç yaşta eğitim faaliyetlerine, öğretmenliğe başladı.

İsmail Gaspıralı(5) ve diğer birçok ilim ve fikir adamı gibi İşanâlı Arabayev de İstanbul'a gitti. 1907–1910 arasında İstanbul'da dinî eğitim aldı. 26 yaşında Hac vazifesini yerine getirdi. İzmir, Beyrut, Tahran, Bağdat, Mekke, Medine gibi ilim merkezlerinde bulundu.

İstanbul'dan döndükten sonra 1910'da ilk dini okullarda öğretmenliğe başladı. Avrupa tipi okulların açılması çalışmalarını yürüttü.

İstanbul'dan döndükte sonra, 1910-1913 arasında Orenburg'da Huseyniya Medresesi'nde ve Ufa'da Galiya Medresesi'nde yüksek dini eğitim aldı.

3. Arabaev'in Eğitim Faaliyetleri

Öğrencilik yıllarında milletin derdiyle dertlenmeye başlayan I. Arabaev, Kazak bilim adamı H. Sarsekeyev ile birlikte yenilikçi bir Alfabe kitabı yayınladı. Kırgız, Kazak alfabesini oluşturdu. Kırgız, Kazak okullarında öğretmenlik yaptı.

Kırgızistan'da, 1913–1916 yılları arasında fen bilimlerinin ve yenilikçi öğrenim teknolojilerinin kullanıldığı okullar kurdu. Kırgız dili ile eğitim hakları için yoğun mücadele yaptı.

1916 yılında, Kırgız Türk halkına karşı uygulanan soykırımdan sağ kurtuldu. Ailesi ile birlikte Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'ın Üç Turfan şehrine göç etti.

Doğu Türkistan'a öğretmenlik yapmak için gelen Kırgız öğretmenler burada Arabayev'in alfabe kitaplarını kullandılar. İşanâlı Arabayev'in alfabe kitapları Doğu Türkistan'da da yaygınlaştı. Böylece Arabayev'in alfabe çalışmaları sadece Kazak ve Kırgızlar arasında kalmayıp Doğu Türkistan Türkleri arasında da yayılmış ve okullarda kullanılmış oldu. Doğu Türkistan'da Arabayev'in ilk gramer kitabı yanında, 1924 yılında yayınlanan "Kırgız Alipbesi"de yayılmıştır. Arabayev'in çalışmaları Kırgız Türk halkı yanında Türkistan coğrafyasındaki soy ve din kardeşlerine de faydalı olmuştur. Arabayev'in alfabe kitaplarının etkisiyle Çin'deki Türk-Müslümanlar arasında yeni usulde okulların açılması sağlanmıştır.(6)

4. Soykırım ve Sürgün

Sovyet yönetimi, 1916 yılında Kırgız Türk halkına karşı uygulanan soykırıma girişti. Sağ kurtulabilenlerden bir kısmı çevre ülkelere göç etti. Arabaev de, ailesi ile birlikte Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'ın Üç Turfan şehrine göç etti.

Çin'den ancak 1917 devriminden sonra ülkesine dönebilen İşanâlı Arabaev, 1917–1925 yılları arasında Sovyet hükümetinin eğitim sisteminde çeşitli üst düzey görevlerde bulundu.

1926–1931 Bişkek'te bilim ve eğitim kurumlarında öğretmen, araştırmacı olarak çalıştı.

5. Bağımsız Kırgızistan Mücadelesi

Bağımsızlık mücadelesinin yoğunlaştığı dönemde Türkistan'da modernleşme ve bağımsızlık mücadelesi için büyük çabalar harcayan aydınlardan biri de İşanâlı Arabaev oldu.

İşanâlı Arabaev, özellikle Arap harfli Türk alfabesinde yaptığı reformla ilk Kırgız alfabesini oluşturması ve okullar için yazdığı ders kitaplarıyla, eğitim alanında damgasını vurmuştur.

6. Arabaev'in Eğitim Çalışmalarının Etkisi

Eğitimle ilgili çalışmaları Kırgız, Kazak ve Uygur Türkleri üzerinde etkili olmuştur. Yazdığı 20'den fazla eseri Kırgız dili, kültürü, ekonomisi, tarihi ve gizli kalmış gerçeklerin ortaya çıkarılmasında temel kaynak olmuştur. Arabaev çalışmalarını sadece Kazakça ve Kırgızca yayınlamıştır. Rusçadan Kırgızcaya birçok eser tercüme etmiştir. Bu durum onun Türk dilinin gelişimine verdiği önemin göstergesidir.

7. İ.Arabaev'in Şehîd Edilmesi

Yaptığı çalışmalar Sovyet yönetimini son derece rahatsız eden hürriyet ve istiklâl aşığı ilim, fikir, din, devlet adamı Kırgız Türk aydınları, idam, suikast ve komplolarla yok edilmeye çalışılırken, Kırgız Türk halkının geleceğini hazırlayan önemli isimlerden İşanâlı Arabaev de tutuklanarak 6 Haziran 1933 tarihinde Taşkent'e götürüldü.

Ertesi gün akşam, 7 Haziran 1933 tarihinde İşanâlı Arabaev'in hücrede ölü bulunduğu açıklandı.

Diğer dava arkadaşları gibi; Kırgız, Kazak ve Türkistan'daki Türkler arasında; din adamı, öğretmen, ilim ve fikir adamı, gazeteci, devlet adamı, folklorist, araştırmacı, çevirmen olarak tanınmış, modern Kırgızistan'ın fikir babası, Kırgızistan'ın ve Kırgız Türk halkının bugünlere gelmesinde rehber kabul edilen Kırgız Türk kahramanlarından İşanâlı Arabaev de Sovyet yönetimince katledilerek şehîdler kervanına katılmıştır.

8. İ.Arabaev'in, Kırgız Türk Halkı ve Kırgızistan Üzerindeki Etkileri

Kırgız Devlet Üniversitesi ve bazı okullara ismi verilerek yaşatılan Arabaev'in fikirleri ve bıkmadan usanmadan yaptığı çalışmalar neticesinde hür ve bağımsız Kırgızistan doğmuştur. Kırgız Türk halkının ve devletinin bugünlerini hazırlayan önemli isimlerden olmuştur.

İşanâlı Arabaev, ana sütü gibi ak ve temiz Kırgız Türkçesi ve millî-manevî değerleriyle şekillenmiş, hür ve bağımsız Kırgız Devleti'nin temelini ve ana hatlarını oluşturmuştur.

Adını taşıyan İ. Arabaev Kırgız Devlet Üniversitesi de onun hayallerini ve çalışmalarını geliştirerek devam ettirmektedir.

9. İ.Arabaev'in Hayalleri Çerçevesinde, Kırgızistan ve Türk Dünyası Genelinde Faaliyetlerimiz

Bizler de Kırgızistan'ın, Kırgız Türk halkının, İşanâlı I. Kırgız Devlet Üniversitesi'nin, öğretim elemanlarının ve öğrencilerinin gelişimine katkılar sağlayabilmek için; yıllardan beri Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin desteğiyle, kuruculuğunu ve yöneticiliğini yaptığım İpek Yolu Vakfı'nın işbirliğinde ve şahsî çalışmalarımınla destek vermeye devam ediyoruz.

Üniversiteye teknik destek yanında, üniversitelerle işbirliği protokollerinin de yapılması sağlanmıştır.

Son altı (6) yılda, başta I. Arabaev Kırgız Devlet Üniversitesi olmak üzere yaz aylarında Kırgızistan, Kazakistan ve Türk Dünyası genelinden öğrenciler ve öğretim elemanlarını Türkiye'ye getirerek İstanbul, Ankara, Bursa'da talep edilen alanlarda, Bakanlıklardan ve üniversitelerden destekler alınarak yoğunlaştırılmış dersler verilmiş, Türkiye'nin birçok yerlerine geziler düzenlenmiştir.

NETİCE

I. Arabaev'in ömrünü vakfettiği çalışmalar hedefine ulaşmış ve bağımsız Kırgızistan doğmuş, Kırgız Dili ve eğitimi hâki olmuştur. Türk Dünyası ile birlik ve işbirliği çalışmaları yoğunlaşmış ve önemli yollar kat edilmiştir.

Bu çalışmalar bundan sonra da devam edecektir. Öğrencilerin ve öğretim elemanlarının dünyayı daha iyi tanımasını, kendilerini daha iyi yetiştirmeleri, ülkelerine ve insanlığı daha faydalı olabilmeleri için destek vermeye devam edeceğiz.

Şehîd Kırgız Türk kahramanı, ilim, fikir, dava adamı İşanâlı Arabaev'in doğumununun 140. ve I. Arabaev Kırgız Devlet Üniversitesi'nin 70. yıl dönümünü tebrik eder, Kongrenin hayırlara vesile olmasını dilerim...

Selâm, saygı ve muhabbetlerimle, başarılar dilerim...

DİPNOTLAR:

1. Dr. Ebubekir GÜNGÖR, Kırgız Milli Aydınlarına Karşı Bolşevik Terörü: Repressiya (1937 – 1938), International Journal of History Studies, Volume 10 Issue 4 June 2018, s.103–120.

2. Törekul AYTAMATOV, Kırgız Türkçesinden Aktaranlar: Nurgul MOLDOLIYEVA, Arslan KÜÇÜKYILDIZ, Tuğba EKİCİ, Bilig-4/Kış'97, s.17–21.

3. Ceenbek Alimbayev, İdeolojik Düşüncenin Tarih Bilimine Olan Etkisinin Kırgızistan'daki Kaynaklar Işığında İncelenmesi, s. 241–252.

4. Nurdin USEEV, Manas Destanı'nda Yer Alan Almambet Ve Kül Çoro İsimli Kahramanlar İle Tarihte Yaşamış Tunyukuk ve Küli Çor Arasındaki Benzerlikler, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Turkish World Journal Of Language And Literature Sayı/Issue: 48 (Güz-Autumn 2019) – Ankara, TÜRKİYE, S.115–138.

5. Gaspralı İsmail Bey, Hasan Kırımlı, TDV İslâm Ansiklopedisi, c.13, s. 392–395.

6. Ebubekir GÜNGÖR, Kırgızistan'da Yeni Eğitim Sistemi Ceditçilik ve İşenaali Arabaev, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Yorumcu: Filoloji Bilimleri Doktoru Sooronkulov G.U.